

סימן כא

ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

סוגיית הש"ס בענין ברכה על מנהג

בסוכה (מ"ד ע"א) נחלקו ר' יוחנן וריב"ל אם חבטת ערבה היא "יסוד נביאים" או "מנהג נביאים", ומסיק הש"ס דר' יוחנן הוא דאמר "יסוד נביאים", וכתב רש"י שם (בד"ה מנהג) דהנ"מ היא, דאם אמרינן "יסוד נביאים" אז הנביאים האחרונים שהיו מתקנים תקנות בכנסת הגדולה תקנו לברך על חבטת ערבה. אך למ"ד "מנהג נביאים" הנביאים הנהיגו את העם ולא תקנו להם, ונ"מ דלא בעיא ברכה. דליכא למימר "וצונו", דאפילו בכלל "לא תסור" ליתא. עכת"ד רש"י, וביאור כונתו, דבשבת (כ"ג ע"א) מבואר דהיכא דתיקנו חכמים מצוה, מברך "אשר קדשנו במצותיו וצונו" וכו', ופריך שם הש"ס ע"ז "והיכן צונו" "הא לאו דאורייתא היא, אלא מדבריהם" (רש"י), ומשני, "רב אויא אמר מ"לא תסור" (דברים י"ז), ומבואר כאן דהיכא דתיקנו חכמים מצוה, שפיר מברכינן "וצונו". אך אם חכמים רק הנהיגו הנהגה אך לא תיקנוה (כתקנה מחייבת) אין לברך, דלא שייך לומר "וצונו" מאחר שאפילו חכמים לא צונו בזה, אלא רק הנהיגונו בזה.

ומבואר יוצא, דלריב"ל דסבר "מנהג נביאים" אין לברך על חבטת ערבה כנ"ל. ועוד מסופר שם (מ"ד ע"ב) "אמר אייבו הוה קאימנא קמיה דר"א בר צדוק, ואיתייה ההוא גברא ערבה קמיה, שקיל חביט ולא בריך. קסבר מנהג נביאים הוא". ע"כ, וכן מסופר שם כנ"ל, שכן נהג למעשה האמורא רב, וכתב שם רש"י (ד"ה מנהג) "מנהג נביאים היא בגבולין, ולא יסוד נביאים, הלכך אינה צריכה ברכה" עכ"ל. הרי בהדיא דנפסקה הלכתא כדעת ריב"ל דסבר "מנהג נביאים". לכן, לכו"ע אין לברך על חבטת ערבה, וכ"פ כל הפוסקים. (וא"צ כאן למה שכתבו בעלי הכללים דהלכה כריב"ל לגבי ר' יוחנן, עי' בספר הכריתות עמ' קפ"ד, כללי הגמרא למרן בהליכות עולם עמ' שט"ו, יב"ש שם עמ' רמ"א, ויד"מ כלל ש"א וכן שם תקע"ב תקע"ג, וחוות יאיר עמ' ש"צ שבספר הליכות עולם, וע"ע שבת אחים עמ' קס"ח קס"ט, וכל זה אינו ענין לכאן דבהדיא פסק הש"ס כריב"ל וכנ"ל. והעיר לי ידי"נ ר' בניהו שדורפי שליט"א שמשמע בש"ס שגם ר"י מודה שאין מברכין על מנהג, שאל"כ למה לו לומר שחבטת ערבה היא יסוד נביאים, ולא נחלקו אלא גבי ערבה אי חשיבא יסוד או מנהג נביאים, עכת"ד. והעיר ע"ז ידי"נ ר' רותם אפלבויים הי"ו, דאינו מוכרח מכה זה, דיתכן שאמר האמת שהוא יסוד נביאים, ודו"ק).

דברי עני – הלכות ברכות

דעת הרי"ף והרמב"ם

וז"ל הרי"ף (כ"ב ע"א בדפיו) "איתמר ר' יוחנן וריב"ל, חד אמר ערבה יסוד וכו', ואסיקנא, אמר אייבו וכו' חביט חביט ולא בריך קסבר מנהג נביאים היא **ואמנהגא לא מברכינן**" עכ"ל הרי"ף. א"כ מוכח בהדיא דאסור לברך על מנהג.

וכ"פ הרמב"ם, שכתב בהלכות ברכות (פי"א הט"ז) וז"ל "כל דבר שהוא מנהג אפילו מנהג נביאים הוא, כגון נטילת ערבה ביום השביעי של חג הסוכות, ואין צריך לומר מנהג חכמים, כגון קריאת ההלל בראשי חדשים, ובחולו של מועד של פסח שאינו אלא מנהג, אין מברכין עליו" עכ"ל. וחזר על דבריו עוד בהלכות חנוכה (פ"ג ה"ז) ש"קריאת ההלל בר"ח אינו אלא מנהג **ולא מצוה** ואין מברכין עליו שאין מברכין על מנהג" ע"כ. וברור שמקור דברי רבינו הרמב"ם הוא מהא דסוכה (מ"ד, וכ"כ בשו"ת יבי"א ח"ז או"ח נ"ז ב.).

סתירה בדעת הרמב"ם וביאור טעמו

והנה, דעת הרמב"ם דאין מברכין על מנהג, ולא ביאר לנו טעמו של דבר. גם לא ראיתי באחרונים שביארו דבריו, ולענ"ד להביא ראיה נכונה דאף הרמב"ם סבר דהטעם דאין לברך על מנהג הוא כסברת רש"י, שאין שייך לומר "וצוננו". דהנה פסק הרמב"ם (בפ"א ה"ג מהלכות מגילה) שבמקום **שנהגו** לברך אחר המגילה ברכת "הרב את ריבנו" וכו', יברכו, ומקורו ממשנה במגילה (כ"א ע"א וע"ב) "מקום שנהגו לברך יברך", ובגמרא אמרו על זה "אמר אביי לא שנו אלא **לאחריה**, אבל לפניו מצוה לברך" ע"כ.

ומבואר כאן לכאורה שיש לברך על מנהג, וכ"פ הרמב"ם עצמו שם (בפ"ג ה"י) בענין ברכה שלאחר ההלל בזמן שחייבים לקרוא הלל, כגון ביו"ט של פסח, שבמקום **שנהגו** לברך אחריו ברכת "יהללוך" רשאים לברך, וצע"ג לכאורה, שהרמב"ם סותר עצמו.

אלא ודאי הביאור בזה פשוט, שמה שכתב הרמב"ם שאין לברך על מנהג היינו דווקא **ברכת המצוות**. **ששם אומר "וצוננו"**, ואין שייך לומר "וצוננו" על מנהג, כי הוא לא **צוה**, וכנ"ל. משא"כ בברכה שאחר המגילה ואחר ההלל, אין אלו אלא ברכות השבת, ובהם אין אומרים "וצוננו", לכך שפיר מברך על מנהג, ודו"ק, וע"כ צריך לומר כן גם בדעת רש"י, ועפ"ז מדוקדק להפליא לשון הרמב"ם שכתב "קריאת ההלל בר"ח אינו אלא מנהג **ולא מצוה**", כלומר, "ואין שייך לומר **וצוננו** והוא לא **צוה**". (אמנם עי' בכ"מ בהלכות ברכות פי"א הלכה ט"ז שבדברי הרמב"ם כלול לא רק ברכה ראשונה על ההלל

תמט

סימן כא – ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

אלא ג"כ ברכת יהללוך, וכן כתב שם ר' מנוח ד"ה כגון, ולפי דבריהם א"א לומר תירוץ זה. מר' רותם הי"ו).

ועוד י"ל בדעת הרמב"ם, דשאני ברכה אחרונה של הלל ומגילה, שם אין מברכין על מנהג. אלא שם יש מנהג לברך על מצוה שהיא תקנה גמורה, כמו מגילה והלל ביו"ט, וסברת החילוק, דדילמא אלו שנהגו לברך אחר הלל ומגילה היינו טעמא, דס"ל שחכמים תיקנו ברכה זו, ואלו שלא נהגו לברך ס"ל שחכמים לא תיקנו כן, ודו"ק.

ואל יקחך לבך להקשות, שאם חכמים תיקנו ברכה לאחר מגילה והלל, א"כ מ"ט תלי ב"מקום שנהגו", הא כל ישראל מחוייבים בכל מה שתקנו לנו חכמינו. אין זו קושיא, דדילמא המנהגים חלוקים בדיוק בדבר זה, האם תקנו חכמים כן, או לא.

ועוד י"ל לענין הקושיא מהי מחלוקת המנהגים, דכמו שמצינו שחכמים תיקנו לברך ברכת שהחיינו על פרי המתחדש מזמן לזמן, ואעפ"כ כתבו חלק מהפוסקים דאין חיוב לברך שהחיינו (כ"כ מג"א באו"ח סי' רכ"ה ס"ג, הביאו משנ"ב שם סק"ט, וע"ע למרן החיד"א בשו"ת יוסף אומץ סי' נ"ו, וע' ביה"ל רי"ט ס"ד ד"ה ואין זה ברכה לבטלה), ומה שתקנו חכמים כן, היינו רק לומר דהנהגה לברך שהחיינו לא הוי ברכה לבטלה, וישא ברכה מאת ה', אך לעולם אין בה חיוב. כמו"כ נאמר אנו בענין ברכה שאחר הלל ומגילה, חכמים תיקנו ברכה זו, ולא חייבו אותה, וכל הנהגה לברכה תבוא עליו ברכה, אך אינה ברכה על מנהג כלל, ואלו שתי דרכים נכונות וברורות ליישב דעת הרמב"ם, והסכימו עמי כמה ת"ח חשובים בתירוצים אלו. (וקצת פלא שלא מצאתי מי שיעיר דבר זה בהדיא בדעת הרמב"ם).

קושיא על דעת הרי"ף

והנה בתענית (דף כ"ח ע"ב) איתא "רב איקלע לבבל, חזינהו דקא קרו הלילא בריש ירחא, סבר לאפסוקינהו. כיון דחזא דקא מדלגי דלוגי אמר ש"מ מנהג אבותיהם בידיהם. תנא יחיד לא יתחיל, ואם התחיל גומר" עכ"ל הש"ס. וכתב הרי"ף בפ"ב דשבת (י"א ע"ב בדפיו) שבכל ח' ימי חנוכה מחוייבין אנו לגמור בהם את ההלל. דאמר ר' יוחנן (בערכין דף י' ע"ב ובתענית שם) משום ר' שמעון בן יהוצדק י"ח יום בשנה יחיד גומר בהם את ההלל, ואלו הן, ח' ימי חנוכה וכו', אבל הלל דראש חדש לאו דאורייתא אלא מנהגא הוא, ומשום הכי לא גמרינן ביה הלילא אלא מדלגי דלוגי, דאמרינן (בתענית שם) רב איקלע כו'. תנא יחיד לא יתחיל וכו'. הלכך אי בעי יחיד למיקרי הלל בר"ח קרי ליה בלא ברכה, ומדלג דלוגי" עכ"ל הרי"ף, ומדיוק לשונו שכתב שיחיד לא יברך אהלל

דברי עני – הלכות ברכות

דר"ח, מוכח בהדיא דציבור רשאין לברך אהלל דר"ח. (ואין לומר איפכא, דהיינו שאפילו יחיד לא יברך, כ"ש ציבור, שבציבור ק"ו שלא יברכו כדי שלא יראה הדבר כתקנה, ורק ביחיד הו"א שיברך, קמ"ל שלא. כי היא סברא זרה וחיצונית. ע"י לקמן מדוע), וכ"כ ר' יונה במסכת ברכות (ז' ע"ב ח' ע"א ברי"ף ד"ה ונראה) שכ"מ בדעת הרי"ף עיי"ש, וכ"מ שהבין הר"ן בשבת שם, וכ"כ בהדיא מרן הב"י (או"ח סימן תכ"ב), לדייק כן בדברי הרי"ף.

והשתא צע"ג. דמאחר שהרי"ף בסוכה פסק דאין מברכין על מנהג, איך יתכן דמשמע מדבריו דציבור יברכו על הלל דר"ח, הא אינו אלא מנהג וכמש"כ הרי"ף עצמו בשבת, ולכאורה היא קושיא חמורה.

ביאור דעת הרי"ף ודעת ר"ת בסוגיא

וליישב דעת הרי"ף בזה, עלינו להביא שיטתו של רבינו תם בסוגיא.

הנה ידוע דדעת ר"ת (הובא בתוס' ברכות י"ד ע"א תוד"ה ימים, ובתענית כ"ח ע"ב תוד"ה אמר, ובסוכה מ"ד ע"ב תוד"ה כאן, וערכין י' תוד"ה י"ח. עיי"ש). דמברכין על מנהג, כגון הלל בר"ח ועוד, ומה דאמרו בש"ס דאין מברכין אחבטת ערבה היינו משום דערבה אינה אלא טלטול בעלמא, אבל קריאת הלל שהוא מצוה, אף שהוא רק מנהג שפיר מברך, והביא כמה ראיות לדבריו מהש"ס. עיי"ש, וכן נקטו הרבה ראשונים ואכמ"ל. (עיין מאור ישראל ח"ג הל' ברכות פ"א הט"ז עמ' פ"ב, שם הביא רוב הראשונים דקיימי כדעת ר"ת).

והשתא נראה לומר דאף הרי"ף סבר (עקרונית. ע"י לקמן) כר"ת דמברכין על מנהג כמו שפסק בשבת, ושאני מצות ערבה כנ"ל, ואף שזה קצת דוחק בלשון הרי"ף שכתב "ואמנהגא לא מברכינן", מ"מ ע"כ ליישב כן דעתו. דודאי הרבה יותר דוחק לומר דמה דנקט הרי"ף בשבת "יחיד" הוא לאו דווקא וה"ה ציבור שאין מברכין, הא ליתא כדמשמע מהר"ן וכ"כ הב"י כנ"ל. דאם סבר הרי"ף דאף ציבור לא מברכין, הו"ל למימר בציבור שלא יברכו וק"ו ביחיד, וכן נראה שהבין הטור בדעת הרי"ף, ורק נחלקו הרי"ף ור"ת אם גם יחיד מברך על הלל.

וצ"ע באמת מהו יסוד מחלוקתם, ובפרט צריך לי עיון מהו החילוק לדעת הרי"ף בין יחיד לציבור, וה' יאיר עיני, וכתב להעיר על זה ידי"נ ר' רותם הי"ו וז"ל "לענ"ד מבואר בראשונים שהנהגת ההלל היא דווקא בציבור ולא ביחיד, ולכן לדעת הרי"ף בציבור מברכים, כי מנהג זה אינו כמנהג ערבה וכמו שכתב לחלק ר"ת, ויסוד מחלוקתם ביחיד

תנא

סימן כא – ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

הוא, לר"ת יחיד יכול לחייב את עצמו כיון שהציבור חייבים, ועל סמך זה לברך, דומיא דמצוות עשה שהזמן גרמא גבי נשים (כן מבואר בתוספות ברכות י"ד ע"א ובערכין י' ע"א וע"ב), ואילו הרי"ף חולק על זה, ולכן גם אם יחיד יקרא אינו יכול לברך" ע"כ. ודפח"ח.

ביאור דעת הרי"ף באופן חדש

ואח"ז מצאתי לריטב"א בסוכה (מ"ד ע"א ד"ה איתמר) שכתב וז"ל "ושמענין מינה שמברכין על הלל דר"ח ואע"פ שהוא מנהג, ואמאי דהא אמרינן הכא שאין מברכין על המנהג, ופתרו רבנן ז"ל טובא, ומחזורתא כדפרשינא דשאני התם דאיכא תקנתא דרבנן למקרי הלל בר"ח במקום שנהגו בו, ובלבד בציבור" וכו' עכ"ל, וכ"כ רבינו מנוח (הלכות לולב פרק ז' הלכה כ"ב) באחד מתירוציו עיי"ש, ולפי"ז אפשר לבאר דעת הרי"ף שבאמת סבר שלעולם אין לברך על מנהג, ומה שמברך על הלל דר"ח בציבור היינו במקום שנהגו, כיון שכך תיקנו להם חכמים, ובזה אתי שפיר מש"כ הרי"ף שיחיד לא יברך, משמע שציבור יברך, והיינו במקום שנהגו, דס"ל לאותו מקום, שכך תיקנו חכמים, ואלו שנהגו לא לברך ס"ל שלעולם לא תיקנו חכמים כן, וזהו יסוד מחלוקת המקומות, ומה שאח"כ כתב שם הריטב"א דקאי דלא כרי"ף, עיי"ש היטב שלא לענין זה קאי, והשתא זכינן לבאר דעת הרי"ף באופן שדעתו שווה לדעת תלמידו, הרמב"ם.

והרה"ג רבי משה חביב שליט"א העיר, שיתכן דמה דנקט הרי"ף לשון "הלכך אי בעי יחיד למקרי" וכו', אגב רישא נקט כן, היינו אגב מה שאמרו "תנא יחיד" וכו', ולא בא לאפוקי ציבור, וודאי גם ציבור לא יברכו על הלל דר"ח, ולפי"ז אתי הרי"ף כדעת הרמב"ם, ודו"ק, עכת"ד. ודוחק.

ביאור מחלוקת הרמב"ם ור"ת

ומבואר יוצא דנחלקו ר"ת והרמב"ם (ועוד ראשונים לכאן ולכאן) בשאלה עקרונית. האם שייך לברך על מנהג, ואין זה ענין של שאלה פרטית האם אנו מברכים על הלל בר"ח. כמבואר בהדיא בלשון שניהם ("ועוד ראיה דמברכין אמנהגא". לשון תוס' ברכות. "שאינ מברכין על מנהג". לשון הרמב"ם).

ומבואר שנחלקו אף אם הנביאים או החכמים הנהיגו כן בהדיא, ולא רק כאשר נהגו כן העם מעצמם. כנראה לכאורה מלשון הרמב"ם שכתב "אפילו מנהג נביאים", וכ"כ בהדיא רש"י בסוכה "הנהיגו את העם", וכן כתב שם הר"ן בסוכה "הנהיגו העם", וכ"כ שם השלטי הגבורים "שהנהיגו אותנו הנביאים", וכ"כ הר"ח, עי' לקמן. אעפ"כ דעת

דברי עני – הלכות ברכות

הרמב"ם שאין מברכין על מנהג לעולם. שלא שייך לומר "וצונו", ואף אם כבר נהגו לברך על מנהג, לדעת הרמב"ם יש להם לבטל מנהגם הרע הזה. ע"י שו"ת הרמב"ם (פאר הדור סימן ק"ד, וע' לקמן), וכן מוכח בר"ן בסוכה ובכלל הפוסקים, דרבינו הרמב"ם ורבינו תם נחלקו עקרונית.

(ובאמת צ"ע לפי"ז איך ר"ת יבאר שמברכין "וצונו", והרי לכאורה לא נצטוונו, כסברת הרמב"ם, ונראה דר"ת סובר שמנהג שהנהיגו חכמים הוא גם בכלל "לא תסור", והא דיחיד רשאי לברך על הלל בר"ח, בזה אזיל ר"ת לשיטתו דנשים מברכות "וצונו" על מצו"ע שהז"ג, על אף שודאי לא נצטוו, וכן מבואר להדיא בתוס' ערכין י' עיי"ש. אמנם הרמב"ם סובר דאסור להן לברך. ע"י תוספות ר"ה ל"ג ע"א, ורמב"ם ציצית פ"ג ה"י, וסוכה פ"ו ה"ג, ורא"ש קידושין פ"א סי' מ"ט, ושו"ע או"ח סי' י"ז ס"ב ברמ"א, והאריכו בזה מאד הפוסקים, וע"ע בשו"ת יחו"ד ח"א סימן ס"ח ובמלואים שם, ואכמ"ל.

ולכאורה עדיין צ"ע בדעת ר"ת, איך יברכו וצונו, וה' לא צוה הנשים. אלא ר"ת מבאר, דכיון דיש להן שכר כמי שאינן מצווה ועושה. ע"י קדושין ל"א ע"א. לכן שפיר שייך לומר "וצונו" דזה שהן מקבלות שכר, מוכיח על שייכותן למצוה וממילא לברכה, וה"ה והוא הטעם לברכה על מנהג, כיון שיש בו "מצוה" יש בו שכר ממילא, וכנ"ל. אח"ז ראיתי שכ"כ הר"ן בקידושין י"ג ע"א ברי"ף, והמג"א בא"ח י"ז ס"ב.

ועי"ל ד"וצונו" אין הכונה דווקא מי שמברך כעת בפועל, אלא קאי על עם ישראל בכלליות. כ"נ לפענ"ד, והגאון הרב מאיר מאזוז שליט"א כתב לי על זה בכ"י הטהור וז"ל "כך שמעתי מהגר"ע יוסף שליט"א בדרשה לפני ל"ז שנים, והדברים נכונים" עכ"ל. ושמתני מאד שכיוונתי לדעת גדולים, וע"ע בר"ן ר"ה ט' ע"ב ברי"ף סוד"ה מ"מ, ובר"ן קידושין י"ג ע"א ברי"ף, ובמאירי קידושין ל' ד"ה גדול, ויתכן שיש שם סעד גדול לסברא שכתבנו בדעת ר"ת, וע"ע בשו"ת חת"ס י"ד סי' קצ"א שכתב ששייך "וצונו" במנהג מדכתיב "אל תטוש תורת אמך", וע' במה שהשיג ע"ד במאור ישראל ח"ג עמ' פ"ב, ובטהרת הבית ח"ב עמ' י"ט, ויש עוד מה להאריך בזה טובא ואכמ"ל).

פסק השו"ע במחלוקת הרמב"ם ור"ת

והשתא אית לן לברורי בס"ד היכי נקטינן להלכה במחלוקת ר"ת והרמב"ם.

ז"ל הטור בהלכות ר"ח (או"ח סימן תכ"ב ס"ב) "וקורין ההלל, ורבו בו הדעות. י"א שיחיד אין אומר אותו כלל בר"ח. אבל ציבור אומרים אותו ומברכין לפניו ולאחריו, וי"א שאין חילוק בין יחיד לציבור, ושניהם אומרים אותו בלא ברכה, ורבינו תם כתב

תנג

סימן כא – ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

דלא שנא יחיד ולא שנא ציבור אומרינן אותו ומברכין עליו אפילו כל יחיד ויחיד, ולזה הסכים א"א הרא"ש ז"ל עכ"ל.

ומרן הב"י ציין לתוס' ברכות (י"ד), ולר' יונה שם, ורא"ש שם, ור"ן בשבת, והביא שיטת הר"ף כנ"ל, וכתב עוד שדעת ר' יונה ורש"י ורמב"ם דבין ציבור ובין יחיד אין מברכין וכו', וסיים הב"י בדברי הרא"ש והר"ן שכתבו "שאם הלכה רופפת בידך ראה היאך הציבור נוהגים ונהוג כן, והמנהג הוא שמברכים על ההלל, וה"ה כתב, ומנהגנו שציבור מברכין עליו, ויחיד אומרו בלא ברכה" עכ"ל הב"י, ואין הכרע כ"כ מה דעתו, אם כרא"ש והר"ן, או כה"ה והר"ף, או כרש"י ר' יונה ורמב"ם.

וז"ל מרן בשו"ע (תכ"ב ס"ב) "וקורים ההלל בדלוג בין יחיד בין ציבור, וי"א שהציבור מברכין עליו בתחילה לקרוא את ההלל, ולבסוף יהללון, והיחיד אינו מברך עליו, וי"א שאף הציבור אין מברכין עליו לא בתחילה ולא בסוף, וזה דעת הרמב"ם, וכן נוהגים בכל מלכות ארץ ישראל וסביבותיה" עכ"ל מרן.

ומבואר לכאורה, דודאי פסק השו"ע כדעת הרמב"ם דאין מברכין על מנהג, וכמו שהעיד שכן המנהג בא"י וסביבותיה. (ובפרט שקי"ל כ"א בתרא), והביא דעת הר"ף בי"א קמא, שעקרונית מברכין על מנהג. (אמנם לפי מה שביארנו לעיל דעת הר"ף כריטב"א, ויותר נראה כן, הר"ף סבר עקרונית כדעת הרמב"ם, ודו"ק), ואילו דעת ר"ת שאף יחיד מברך על מנהג, לא הביא כלל, ולכן רבינו הרמ"א שם בהג"ה הביא דעת ר"ת והרא"ש והטור דאף יחיד מברך אהלל, והעיד הרמ"א שכן המנהג במדינותיו, עיי"ש.

עלה בידנו, דנחלקו מרן והרמ"א אם קי"ל כרמב"ם או כר"ת אם מברכין על מנהג או לא. דדעת מרן שלא מברכין על מנהג, ודעת רמ"א שכן.

דעת הריב"ש בענין ברכה על נ"ח בביה"ב

והנה במסכת שבת (כ"א ע"ב) אמרו "ת"ר מצות חנוכה נר איש וביתו" וכו', וכן שם "ת"ר נר חנוכה מצוה להניחה על פתח ביתו" וכו', ומבואר כאן, דתקנת חכמים להדליק נ"ח בבית שבו אדם דר, "איש וביתו".

אשר ע"כ, מה מאד יש לתמוה על מה שנהגו להדליק נ"ח בברכה בבית הכנסת. דודאי דלא קרינא בביה"כ "נר איש וביתו", ואין כאן תקנת חז"ל לכאורה, ואיך נהגו לברך על זה, וכבר נתקשו בזה הראשונים. עי' לקמיה.

דברי עני – הלכות ברכות

וז"ל רבינו הריב"ש בתשובה (סימן קי"א) "עוד כתבת ידוע הוא, שכל אחד מישראל חייב במצות נר חנוכה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה ימכור כסותו, יען המצוה חביבה, וא"כ, כל אחד חייב להדליק ולברך בביתו, ומה שנהגו כל ישראל להדליק ש"צ או השמש בבהכ"נ, למה, אי לפרסומי ניסא, כל אחד חייב להדליק בביתו ואי להוציא עניים ידי חובה, כמו קידוש, הרי העני המתפרנס מן הצדקה חייב להדליק בביתו וכמו שבלייל הפסח אין מקדשין בבהכ"כ, כן ראוי לעשות בנ"ח, א"כ, הברכה שמברך המדליק בב"ה, יראה שהיא לבטלה, ואם נאמר להוציא עצמו, באותה הדלקה בודאי אינו יוצא, משום חשד. שאם חצר שיש לה שני פתחים לב' רוחות צריכה שתי נרות, כרבא, משום חשד, שמא לא הדליק (שבת כ"ג ע"ב), כ"ש החזון, או אחר, שחייב להדליק בביתו. ועוד, שלא נהגו כן, אלא שחוזר ומדליק בביתו, ובקשתי וחפשתי טענה להציל החזון מברכה זו והיא קרובה ממנו.

תשובה, המנהג הזה להדליק בבהכ"נ, מנהג ותיקין הוא משום פרסומי ניסא, כיון שאין אנחנו יכולין לקיים המצוה כתקנה כל אחד בביתו, שהיא להניחה על פתח ביתו מבחוץ, כדתנן (שבת כ"א ע"ב) בההיא דגמל טעון פשתן וכו', וכיון שעתה שיד האומות תקפה עלינו, ואין אנו יכולין לקיים המצוה כתקנה, ומדליק כל אחד בפתח ביתו מבפנים, ואין כאן פרסומי ניסא כי אם לבני ביתו לבד, לזה **הנהיגו** להדליק בבהכ"נ לקיים פרסומי ניסא, **ואע"פ שאין מברכין על המנהג**, זהו במנהג קל, כמו מנהג של ערבה, שאינו אלא חבטא בעלמא, אבל בזה, שהוא לפרסם הנס בבהכ"נ ברבים, מברכין עליו. **כמו שנהגו לברך על ההלל של ר"ח**, ואע"פ שאינו אלא מנהג, ואין בזה משום ברכה לבטלה כלל, **וכדעת ר"ת ז"ל**, ומ"מ, באותה הדלקה של בהכ"נ, אין אדם יוצא בה, וצריך לחזור ולהדליק כל א' בביתו, דמצות חנוכה נר איש וביתו" עכ"ל הריב"ש.

ומפורש יוצא, דדעת הריב"ש דרק מי שפוסק כר"ת ששייך לברך על מנהג רשאי לברך על נ"ח שבביה"כ. אך לשיטת הרמב"ם וסייעתו דאין לברך על מנהג, אסור לברך ג"כ על נ"ח בביה"כ שאינו אלא מנהג, ובאמת, אין שום רמז לברכה על נ"ח בביה"כ ברמב"ם, וכן נוהגים התמנים אשר הולכים אחר פסקי הרמב"ם שאינם מברכים כלל על נ"ח אם אינו "נר איש וביתו", דהיינו בביה"כ, ויש מהם אשר אינם מדליקים כלל בביה"כ, וטעמם כאמור, שאין לברך על מנהג לפי הרמב"ם.

ולפי"ז אף אנן לדידן דנקטינן כפסק מרן השו"ע בהלכות ר"ח שלא לברך על ההלל בר"ח, אין לנו לברך על נ"ח שבביה"כ, ורק אם ירצו ידליקוהו בלא ברכה. דהא אין מברכין על מנהג לדעת מרן. (וכ"כ באמת הגאון חכם צבי סימן פ"ח. עיי"ש וע' לקמן).

סתירה בדעת מרן

אלא שאין הדברים כן. דהנה הטור (או"ח תרע"א ס"ז) כתב "מצוה להניחה בטפח הסמוך לפתח משמאל וכו', ובבית הכנסת מניחה בדרום זכר למנורה שהיתה בדרום" עכ"ל הטור, וז"ל מרן הב"י שם "נראה שתיקנו כן מפני האורחים שאין להם בית להדליק בו, וכמו שתיקנו קידוש בבית הכנסת משום אורחים דאכלו ושתו בבי כנישתא, וכ"כ הכל בו, וכתב עוד טעם אחר, שהוא כדי לפרסם הנס בפני כל העם, ולסדר הברכות לפניהם, שיש בזה פרסום גדול להש"י וקידוש שמו כשמברכין אותו במקהלות, וז"ל הריב"ש בתשובה (ק"א) וכו' עכ"ל מרן הב"י, ומרן שם בב"י הביא דברי הריב"ש שהלכה כר"ת דמברכין אמנהגא, וסיים בדבריו, ולא העיר ע"ד דבר, ולכאורה היה צריך מרן להעיר ע"ד שאין דעתו כן, שכבר פסק כדעת הרמב"ם בהלכות ר"ח דאין מברכין על מנהג, וזה צע"ג מאד.

וא"ת דמרן נקיט כטעם הראשון שהביא הכל בו שאין כאן רק מנהג, אלא ש"תקנו" כן מפני האורחים, (כעין זה רצה ליישב מעט בשו"ת חכם צבי סימן פ"ח. עיי"ש שדחה תירוץ זה מטעם אחר), ורק לרווחא דמילתא הביא דברי הריב"ש דגם סבר דמברכין על נ"ח בביה"כ, אך העיקר למרן כטעם הכל בו, ודלא כריב"ש, הנה אין תירוץ זה נכון. מכיון שחוץ ממה שהיה על מרן להעיר ע"ד הריב"ש שהלכה לא כוותיה בענין הלל דר"ח, ולא קושיא זוטרותא היא, אף בלא"ה, שהרי בשו"ע פסק בהדיא כטעם הריב"ש ודלא כטעם הראשון שבכל בו, וז"ל השו"ע "ובבית הכנסת מניחו בכותל דרום, ומדליקין ומברכין בבית הכנסת "משום פרסומי ניסא" עכ"ל. הרי בהדיא נקט כהטעם השני שבכל בו וכדעת הריב"ש, וכן כתב הבאר הגולה (אות פ) דטעם מרן "כמו שמברכין על הלל דר"ח אע"פ שאינו אלא מנהג" ע"כ.

כך שנמצאו דברי מרן השו"ע סותרין זה את זה בפירושו, וזו סתירה חמורה לכאורה. (ובשו"ת פרי הארץ ח"ג ס"ב כתב ע"ז "ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם בסתירה זו").

(וכן קיימת סתירה זו גם בדעת מרן החיד"א, שבשו"ת חיים שאל סימן צ"ט, ובספרו קשר גודל סימן כ"ג אות ד' פסק כדעת מרן שלא לברך על ההלל בר"ח, אא"כ אחד מא"י יצא לחו"ל למקום שנהגו לברך על ההלל, וקראוהו לעבור לפני התיבה, אז רשאי לברך להם על ההלל, וחזר על דבריו בשם הגדולים ח"ב דף צ"ב ע"ב, ובקשר גודל סי' כ"ג אות ה', וע"ע בחזו"ע ד' תעניות עמ' ק"ו, ואילו בספרו ברכי יוסף או"ח תרע"א אות ו' הביא בשם רבי יצחק הלוי ואלי שלא לחוש למש"כ בספר התניא שלא לברך על נ"ח בבית הכנסת, אלא מנהג הרבנים לברך בבית הכנסת, והשתא דברי החיד"א סותרין זא"ז כנ"ל, ודוחק ליישב ע"פ מש"כ בהקדמת ספרו מחזיק ברכה ובשו"ת חיים שאל ח"א

דברי עני – הלכות ברכות

ריש סימן ח', שאין דעתו מסכימה למה שמביא בחיבורו מדברי הפוסקים א"כ מגלה דעתו בפירוש שכן העיקר להלכה, עי' שו"ת יחו"ד ח"ב סימן מ' עמ' קנ"ג, ובשלחן המערכת ח"ב מערכת ה"ה סי' קס"ג עמק תצ"א, כיון שכאן נראה דעתו לפסוק כן, גם בשו"ת משנה שכיר ח"ב ס"ס ר"ב הבין שמרן החיד"א נתכוין כאן לפסוק למעשה, לכן צ"ע כנ"ל).

עוד סתירה בדעת מרן

עוד צ"ע ממה שפסק מרן בשו"ע (או"ח סימן תרס"ח ס"ב, גבי שמיני עצרת) "שחרית מוציאין שלשה ספרים" וכו', ופשיטא דמוציאין וקוראין בהם בברכה, וכן המנהג, וז"ל הבאר הגולה שם "הבית יוסף לא הביא מהיכן יצא לו דין זה, ולעניות דעתי צ"ע בסתמא דתלמודא וברייתא במגילה ל"א" עכ"ל. וגם הטור כתב להוציא רק ב' ספרים ולא ג', ומניין זה למרן שצריך להוציא ס"ת שלישי.

והדבר ברור, שמרן הביא המנהג שראו עיניו. (ע' טור סימן תרס"ט ונוהגים שבסיום התורה וכו'), ומוכח מכאן לכאורה דסבר מרן דמברכין על מנהג, על הס"ת השלישי, אף שודאי לא נזכר ענין תקנה זו בגמרא, וצ"ע ג', ושמא ענין זה לא שייך כ"כ לנד"ד. דשאני ברכת התורה משאר ברכות דעלמא, וכמו שכתב הגאון גינת ורדים (חלק או"ח כלל א' סימן מ"ט. הביאו מרן הראש"ל שליט"א בחזו"ע ד' תעניות עמ' פ"ג, וחזו"ע סוכות עמ' תנ"ז, ומשמם בארה. כי מן הבאר ההיא ישקו העדרים), שבכל עת וזמן שיסכימו עשרה מישראל לקרות בתורה בברכותיה, אפילו בימים שלא קבעו בהם חז"ל חיוב קריאת ס"ת, יכולים לעשות כן, ואין בזה שום חשש של איסור ברכה לבטלה. עיי"ש טעמו ונימוקו, וכן הסכימו הרבה אחרונים, עיי"ש בחזו"ע, ולפי"ז ניחא דעת מרן במה שפסק בסימן תרס"ח ואינו ענין לדיון אם מברכין על מנהג, וא"ת דאין דעת מרן כהגינת ורדים, מדלא כתב כן, זה אינו, עיי"ש בגינת ורדים שהעיד שבספר תיקון יששכר (שחי בימי מרן) כתב "וכשהרצו הדברים לפני מרן הגדול רבי יוסף קארו זצ"ל והסכים עמהם להלכה ולמעשה" עכ"ל. חזי מאן גברא דקמסהיד אדעתא דמרן ז"ל, ודו"ק.

ומה שנותר לנו ליישב הוא דעת מרן בענין ברכה על מנהג. אם סבר כרמב"ם או כר"ת, ומצווה ליישב פסקיו הסותרין זא"ז לכאורה, ובס"ד מצאנו בזה כמה תירוצים, ונדון בהם כסדר שהביאם מרן הראש"ל שליט"א בספרו חזו"ע חנוכה (עמ' מ"א עד עמ' מ"ו). ע"ע בשו"ת יביע אומר ח"ז או"ח נ"ז, וח"ט או"ח סימן ל"ח, ובמאור ישראל ח"ג הלכות ברכות פי"א הט"ז עמ' פ"א פ"ג, ובשו"ת יחו"ד ח"ב סע"ז. מש"כ בזה), ונדון בהם ונתבונן עליהם כדרכה של תורה.

תירוץ הגר"א וסייעתו

רבינו הגר"א על השו"ע (או"ח תרע"א ס"ז) כתב ראייה למה שפסק מרן לברך בביה"כ, מדין הלל בלילה ראשון של פסח שנתקן לאומרו על הכוס, ואעפ"כ אומרים אותו גם בבית הכנסת משום פרסומי ניסא, וכמו שכתב בירושלמי (ברכות פ"א ה"ה) עיי"ש, ובחזו"ע שם הבין לכאורה שהגר"א אתא ליישב הסתירה במרן, דשאני הדלקת נ"ח מהלל דר"ח דאית ביה משום פרסומי ניסא והוי כהלל דלילי פסחים דנהגו לברך עליו, וה"ה לנר חנוכה בביה"כ, ומשום שבפרסומי ניסא יש משום קידוש שמו הגדול יתברך יותר מקריאת ההלל בר"ח, וכעין מש"כ הכל בו לעיל, וכן מתבאר מדברי כמה אחרונים ליישב סתירה זו. עי' שו"ת פרי הארץ (ח"ג או"ח סימן ב', וע' ביבי"א ח"ז שם מה שהקשה ותירץ בדבריו), ושו"ת התעוררות תשובה (ח"א סימן ק"ג) כעיי"ז, ובשו"ת זבחי צדק (ח"ב סי' כ"ה), וע"ע שו"ת שבט הלוי (ח"א או"ח קפ"ה).

קושיות על תירוץ הגר"א

ואני כשלעצמי תמה טובא, ולא זכיתי להבין דב"ק. דהן אמת שהטור והשו"ע (או"ח תפ"ז) כתבו בהדיא דהמנהג לקרוא ההלל בציבור בביה"כ בליל פסח, וכן הסכימו רוב הפוסקים. (ע' שו"ת יחו"ד ח"ה סימן ל"ד, וחזו"ע פסח עמ' רכ"ז והלאה). מ"מ אין מכאן לכאורה שום ראייה דמברכין על מנהג של פרסום הנס. כי בירושלמי (שם) כתוב שאם שמע הלל בבית הכנסת (בליל פסח) יצא, והובא בתוס' (ברכות י"ד). אך יתכן דהירושלמי סבר דמדינא חכמים תיקנו הלל זה, ואינו רק מנהג, והראיה, "אם שמע יצא", ואם אינו חיוב מדינא, מה שייך לשון יצא, ודו"ק, וכ"מ בתוספתא סוכה (פ"ג ה"ב) ובמסכת סופרים (פ"כ ה"ט) שאינו מתורת מנהג אלא מתקנה, ולכן אין ראייה מדין הלל דליל פסח בביה"כ דמברכין על פרסום הנס.

ובלא"ה אין צורך לזה. דאף אם נאמר דהלל דלילי פסחים הוא מנהג, עדיין לא הבנתי מה מיושב בזה דעת מרן. אדרבה, הקושיא והסתירה רק התעצמה לכאורה. דהלא כבר בארנו באר היטב דר"ת והרמב"ם נחלקו בשאלה העקרונית האם מברכין על מנהג, ואם מרן בהלכות ר"ח פסק כרמב"ם, א"כ מה לי מנהג "פרסום הנס" ומה לי מנהג קריאת הלל בר"ח. הלא זה עיקר חילוק ר"ת לחלק בין "מנהג חשוב" (הלל בר"ח) ל"מנהג בעלמא" (חבטת ערבה) דאמנהג חשוב מברכין, ועל עיקר זה ממש חלק הרמב"ם דאין מברכין על מנהג לעולם, והטעם ברור, כמו שכתבו רש"י והר"ן, דלא שייך לומר "וצונו", וודאי דזהו טעמו ונימוקו של הרמב"ם כמבואר לעיל. א"כ פשיטא דלא שייך לפי הרמב"ם לומר "וצונו" אף על הלל דלילי פסחים ואף על נ"ח בביה"כ, וע"כ דמה

דברי עני – הלכות ברכות

דמרון פסק לברך על הלל דלילי פסחים הוא כי סבר שהוא תקנה ולא מנהג וכנ"ל, וע"כ הדרא קושיא לדוכתא.

תירוץ מרן הראש"ל שליט"א

עוד כתב מרן הראש"ל שליט"א ליישב בחזו"ע ע"פ מה דאיתא בשבת (כ"ד ע"א) שאם יו"ט חל בשבת המפטיר בנביא במנחה א"צ להזכיר של יו"ט בברכות ההפטרה. כי אלמלא השבת אין קוראים במנחה ביו"ט, נמצא שרק משום שבת ההפטרה באה, וכתב שם בספר המאור, נשאל רה"ג, איך אמרינן דמפטירין בנביא במנחה של שבת, הא תנן במגילה (כ"א ע"א) "בשבת במנחה קורין שלשה ואין מפטירין בנביא", והשיב רה"ג, יש מקומות שמפטירין, ומנהגים חלוקים הם, וכ"כ עוד ראשונים, והתוס' שם תירץ בשם ר"ת, דמה דאמרינן במגילה שאין מפטירין, היינו בנביא. אך בכתובין כן מפטירין. עיי"ש, והקשה ע"ז בחזו"ע, הא ודאי דהוי מנהג, ואיך מברכין על מנהג.

(ונראה ודאי, דמרן הראש"ל שליט"א לא על ר"ת בא להקשות. דודאי ר"ת לשיטתו אזיל. רק לדידון, כלומר לאלו שנהגו לברך על הפטרה בשבת במנחה ולא סברי כר"ת, ע"ז פריך איך נהגו כן. כ"נ לבאר דבריו, ואכתי צ"ע, ע"ל לקמן).

וכתב לתרץ, שכיון שיש עיקר להפטרה בברכותיה בשבת בשחרית, אף במנחה יש לברך על ההפטרה אף שאינה אלא מנהג, וכתב לחזק תירוץ זה מדברי התוס' רי"ד (סוכה מ"ד ע"ב. שם הקשה על הא דאמרינן דאין מברכין על חבטת ערבה דאינה אלא מנהג, א"כ איך מברכין על הפטרה במנחה בשבת, ועל הלל בר"ח "ונוהגין כל העולם לברך לקרוא את ההלל"). שכתב לחלק, "כל דבר שהוא נוהג חובה ונהגו להוסיף עליו, מברכין על אותו המנהג. כגון ההפטרה שנוהגת שחרית חובה, והוסיפו לנהוג גם במנחה, וכגון ההלל שנוהג חובה בגולה כ"א ימים, והוסיפו לנהוג גם בר"ח, מברכין אל אותו מנהג, וכן נמי מקום שנוהגין לקרוא מגילת אנטיוכוס בחנוכה אין ראוי לברך עליה, מפני שאין שורש חובה כלל" עכ"ל הרי"ד, וכתב בחזו"ע לפי"ז, "ומעתה י"ל שגם ההדלקה של נ"ח בביה"כ, אע"פ שאינו אלא מנהג, כיון שיש לה עיקר, שכל אחד חייב להדליק ולברך בביתו, יכולים לברך על התוספת של אותו היום, דהינו על הדלקת נ"ח בביה"כ, ומצאתי סיוע לדברינו בספר חתן סופר (ח"ב דף קע"ג ע"ב) וכו' וסמך לכך מהתוס' חולין (ק"י ע"ב) וכו' וכן ראיתי בשו"ת פני מבין (או"ח רכ"ו) וכו' וכ"כ מדפנשיה הגרשז"א הובא בספר שלמי מועד (עמ' רל"ד), עיין שם". (וכ"כ עוד בשלחן שלמה שבת א' עמ' ק"נ עיי"ש, ובשו"ת מנחת שלמה ח"ב סימן נ"ח אות ב'. ד.א.) עכ"ל.

קושיות ע"ד מרן הראש"ל שליט"א

ראשית כל י"ל, דהמעייין בתוס' רי"ד יראה שמיד אח"כ כתב תירוץ אחר, וז"ל "מקום שנהגו לקרוא מגילת אנטיוכוס וכו', והנכון בעיניי דהא דמברכין אאפטרטא דמנחה דשבת, מפני שאין שם אשר קדשנו במצוותיו וצונו. אבל בערבה צריך לברך אשר כו' וכיון שאינה אלא מנהג בעלמא היכן צונו, והרי לקמן במצוה דרבנן פליגי אם מברכין אשר כו' וצונו ואם לאו, ובמנהגא דעלמא איך נברך, ולפי סברא זו אין לברך בקריאת הלל של ראש חדשי השנה" עכ"ל. ומשמע לכאורה שהדר תבריה לגזיזה וסבר דאין לברך על מנהג, כי איך נאמר וצונו. אך על הפטרה אין אומרים וצונו, ולפי"ז יוצא דדעת הרי"ד במסקנתו דה"ה דאין לברך על נ"ה בביה"כ דאיך יאמר וצונו.

(ואחר כתבי כל זאת, ראיתי למרן הראש"ל שליט"א במאור ישראל בסוכה, שם כתב בהדיא דדעת התוס' רי"ד בסוכה מ"ד כדעת הרמב"ם דאין לברך על מנהג. עיי"ש. הרי נקט בהדיא דהרי"ד חזר בו מתירוץ הראשון, וא"כ ע"כ שכוונת הרב בתירוץ כאן הוא שמרן יסבור כתירוץ הרי"ד, אע"פ שאין דעת הרי"ד כן, ושור"ר ביבי"א ח"ז שם סוף אות ד' שכתב כן בהדיא, וצ"ע, עי' לקמן).

והנה האמת אגיד, דלענ"ד, אף אי לא נימא דהרי"ד חוזר בו מתירוץ הראשון, ולעולם סבר שפיר דאפשר לברך על הלל מטעמו הראשון, מ"מ לענ"ד אין הדברים האלו מתיישבים כלל עם מש"כ הרמב"ם דאמנהג לא מברכין. דהרי הרי"ד בא לבאר איך מברכין על הלל דר"ח, הא מבואר בסוכה דאין מברכין על מנהג, וביאר דיש לברך על הלל בר"ח כי יש חיוב בהלל בימים אחרים, ואם באמת סבר הרמב"ם כן, כמו שרוצה ליישב מרן הראש"ל שליט"א בחזו"ע, א"כ היה על הרמב"ם לפסוק דמברכין על הלל דר"ח, ופסק בהדיא דאסור לברך. (ומה מאד תמהתי בדעתי העניה, שמרן הראש"ל שליט"א עצמו ביבי"א ח"ז נ"ז ג' הביא תירוץ כע"ז ממש בשם הכנה"ג, ושם דחה דבריו שלא יתכן זה בדעת הרמב"ם והש"ע דאסרו לברך על מנהג, ושכן דחה דברי הכנה"ג הרב פרי הארץ. עיי"ש, וצע"ג מה רצה אח"כ שם ליישב ע"פ הרי"ד, שדבריו הם ג"כ שלא כרמב"ם והשו"ע כנ"ל, וה' יאיר עיני).

עוד י"ל, דשאני ברכות הפטרה ע"פ דברי הגינת ורדים הנ"ל, ומרן הראש"ל שליט"א עצמו בחזו"ע צירף סברא זו לגבי ברכת ס"ת של תענית ציבור. עי' חזו"ע ד' תעניות (עמ' פ"ג, ושם עמ' ק"ג ק"ו. בפרט ק"ו).

ועוד י"ל דשאני הפטרה דאין מברכין "וצונו", משא"כ נר חנוכה, וכן כתב לחלק בחזו"ע ד' תעניות (עמ' ק"ד ד"ה והנה, ובעמ' ק"ו עכ"פ להלכה בנ"ד וכו', ולקמן נדבר אם כוונת הרב בחזו"ע לבאר דדעת מרן כן, אף שדעת הרמב"ם אינה כן).

דברי עני – הלכות ברכות

עוד תירוץ ממרן הראש"ל שליט"א

עוד כתב ליישב בחזו"ע שם ע"פ מש"כ הרמב"ם עצמו בהלכות ממרים (פ"א ה"ב) וז"ל "כל מי שאינו עושה בהוראתן (של ב"ד הגדול שבירושלים. ע"י הלכה א'. ד.א.) עובר בל"ת שנאמר וכו' אחד דברים שלמדו אותן מפי שמועה והם תושב"ע, ואחד דברים שלמדו אותן באחת מן המדות וכו', ואחד דברים שעשו אותן סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה, והם הגזרות והתקנות והמנהגות" עכ"ל. וכן חזר שם ע"ז שוב עיי"ש, וכתב ע"ז בחזו"ע, "ולכאורה מוכח מכאן שגם המנהגים שהנהיגו חכמי ישראל את העם הם בכלל המצוה לשמוע להם, ולפי"ז צריך לומר שאמירת הלל בר"ח לא היתה ע"פ תקנת (ר"ל "הנהגת", ודו"ק) חכמי ישראל שהנהיגו כן את העם, אלא העם מעצמו נהגו כן, וכ"כ המאירי בברכות (י"ד ע"א) "ומגדולי המחברים כתבו שאין לברך על ההלל של ר"ח אף בציבור, משום שלא תקנו חכמים את קריאתו, אלא העם נהגו מאליהם", וכן המנהג של חיבוט ערבה מבואר בחדושי הריטב"א (סוכה מ"ד) שלדעת האומר מנהג נביאים הוא, לא תקנו הנביאים כלום, אלא שהם נהגו כן, ונהגו העם מאליהם כמותם, ומש"ה אמרינן לקמן חביט חביט ולא בריך וכו'. אבל המנהג להדליק נ"ח בברכה, נראה שחכמי ישראל הנהיגו כן משום פרסומי ניסא, שכן משמעות דברי הראשונים הנ"ל לפיכך שפיר אפשר לברך ע"ז בלשון "וצונו", כיון שגם המנהגים שהנהיגו חכמי ישראל הם בכלל "ושמרת לעשות ככל אשר יורוך".

ואף שיד הדוחה נטויה לומר שלא כתב כן הרמב"ם אלא במנהגים שהנהיגו משום סייג וגדר לתורה (כמו שנראה פשט לשונו שם בהלכות ממרים. ד.א.). מ"מ נראה יותר שכל המנהגים שהנהיגו חכמי ישראל בכלל מצוה זו הם" עכ"ל הרב בחזו"ע. (וכ"כ ליישב דעת הרמב"ם בספר שערי טהרה ח"א סימן ע"ב עיי"ש).

קושיות על תירוץ זה

וגם על תירוץ זה יש להעיר. חדא, על אף שהמאירי כתב כן, מ"מ רש"י הר"ן והשלטי הגבורים בסוכה (הובא לעיל) בהדיא כתבו היפך דבריו, שכתבו בפירוש **שהנביאים הם** אלו שהנהיגו כן. גם הר"ח בסוכה (מ"ד ע"א) כתב כך וז"ל "יסוד נביאים הוא, כלומר, **הנביאים הורו אותם** לעשות כך. מנהג הוראה נביאים בלא תיקון" עכ"ל עיי"ש, וכן מצאתי לרב שרירא גאון בתשובות הגאונים שערי תשובה (סימן שז) שכתב כן בהדיא, ואעפ"כ לא מברכינן אמנהג, ויתר על כן, פשט לשון הרמב"ם שכתב "אע"פ שמנהג נביאים הוא", "מנהג חכמים" משמע דהיינו שהנהיגו כן בעצמם. גם מלשון הרמב"ם משמע שאין לברך על **שום** מנהג, וזיל בתר טעמא, שסו"ס חכמים לא צוו, כדכתב רש"י, וכבר כתבנו שיתכן שכ"ד הרמב"ם. אלא שקשה מאד לדחות ח"ו דברי רבינו המאירי שנקט כן בדעת הרמב"ם, שכן

תסא

סימן כא – ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

דרכו תמיד לכנותו "מגדולי המחברים", ולא שייך להקשות מרש"י והר"ן על המאירי, ולכן צ"ע בכל זה.

ומ"מ בעיקר קושיית הרב בחזו"ע בדעת הרמב"ם, לכאורה יותר נראה לבאר כמו שדחה הרב בעצמו "ואף שיד הדוחה נטויה וכו', כי המעיין ברמב"ם רואה שע"ז הוא קאי. "על דברים שעשאוּם סיג לתורה" שבזה אמר שהם "הגזרות והתקנות והמנהגות", אך בעלמא אין במנהג משום "ועשית ככל אשר יורוך", וזה ברור מאד בדעת הרמב"ם, ולא הבנתי מדוע הרב דחה דרך זו. עי' מש"כ הרמב"ם בפיה"מ בגיטין (פ"ה משנה ח') בענין האיסור להעלות כהן עם הארץ לפני ת"ח. (ולא הבנתי דברי הרב בזה, וה' יאיר עיני).

ואח"ז העיר לי ידי"נ ר' בניהו שנדורפי שליט"א שאדרבה, דעת מרן הראש"ל בהבנת הרמב"ם ברורה. שהרי המקור לכל ברכות המצוות כתב הרמב"ם (ברכות פ"א ה"ג, ועיי"ש פ"ו ה"ב) שהוא ממה שאמרה התורה "אשר יאמרו לך תעשה", וזה מש"כ הרמב"ם בענין התקנות והמנהגות, שגם הם בכלל זה. א"כ יש לברך בנד"ד מכח זה, ומה שדחינו שהרמב"ם קאי רק על דברים שנעשו לסייג, מהלכות ברכות מוכח לא כן, אלא בכלל סייג גם ברכות ושאר תקנות (ובאמת צ"ע מהם המנהגות שכיון עליהם הרמב"ם, ומה בין תקנה גזירה ומנהג) כנ"ל, ואשר ע"כ ע"כ שמה שאין לברך על הלל בר"ח לדעת הרמב"ם הוא כמש"כ המאירי, שיש לחלק בין מנהג שנהגו העם מאליהם, למנהג שהנהיגוהו החכמים. עכת"ד. רק יש להעיר לפי"ז, שלא מצינו שום מקור שב"ד הורו לברך על חנוכה בבית הכנסת, שנאמר עליו "אשר יאמר לך תעשה", ולכן אכתי צ"ע בכל זה. (אא"כ נאמר שעל כל ב"ד פסק הרמב"ם כן, ולא דווקא ב"ד הגדול, אך זה קשה, עי' לקמיה).

הרחבה בדעת הרמב"ם

שו"ר שדברו על סתירה זו בדעת הרמב"ם אחרונים רבים. עי' שו"ת התעוררות תשובה (ח"ב סימן קט"ו) שכתב וז"ל "ויש ליישב, דוקא אם הב"ד (הגדול. ד.א.) ישב לדון אם מנהג זה שנהגו העם, אם ינהגו זה, וצווי שינהגו זה, הוא דהווי מצות עשה, כמו שאמר כאן "או שיניחו העם על מנהג זה" עכ"ל. עיי"ש המשך דבריו, ומשמע ממנו דבדין נ"ח שבבית הכנסת, שלא ישבו ב"ד (הגדול) והורו לנהוג מנהג זה ודאי אין לברך עליו. עיי"ש, וכן מוכח בחקרי לב (או"ח ב' סימן פ"ח ד"ה ומ"מ). עיי"ש, וע' שו"ת מהר"ם שי"ק (או"ח רמ"ט ד"ה והנה באמת. ג"כ כע"ז, ושם ב"ד רט"ו אות ה' כתב בהדיא דהיינו דווקא ב"ד הגדול "או הסכמת הקהל או רוב ישראל ולפי"ז אתי כדעת הרב חזו"ע, ודו"ק. כי רוב הקהל נהגו לברך (כן), וע' בדעת תורה (הלכות שחיטה, י"ד סי' ב' ס"ק ט"ז) ג"כ חילק אם הנהיגו כן "חכמי הדורות" או נהגו כן העם מעצמם. עוד כתב שם לחלק בין מנהג שנהגוהו בכל העולם למנהג שנהגוהו במקומות מיוחדים, עיי"ש, וכ"כ כע"ז הרבה אחרונים, והראשון שכתב כן בדעת

דברי עני – הלכות ברכות

הרמב"ם הוא המאירי הנ"ל. ע"ע בחקרי לב (או"ח ח"ב סימן פ"ח ד"ה ומ"מ), ובשו"ת שער אשר (קובו, י"ד ח"א סי' י"ג), ועיי"ש היטב.

תירוץ בשם הגר"ש משאש זצ"ל ודחייתו

שמעתי אומרים לתרץ בשם הגר"ש משאש זצ"ל, שבאמת מרן חזר בו ממה שפסק בהלכות ר"ח שאין לברך על מנהג, שבהלכות חנוכה פסק לברך על מנהג, ודלא כרמב"ם.

ולענ"ד הדברים אינם ניתנים להאמר. דא"כ היה על מרן לכתוב בב"י שחוזר בו, ומדלא כתב כן, ודאי לא חזר בו, וכע"ז כתבו האחרונים דלא אמרינן דמרן חזר בו אלמלא שיש ראייה מוכרחת ממש, וגם צ"ע, מאיזה סברא נאמר שחזר בו. למה שמרן יחזור בו, וקשה להאמין שכך אמר באמת הרב משאש זצ"ל.

דחיית תירוץ נוסף

והנה ההנחת יסוד שלנו היא, שמרן פסק עקרונית כדעת הרמב"ם שאין מברכין על מנהג, אשר ע"כ נתקשינו מאד לקבל תירוצים בדעת מרן אשר לא יכנסו בדעת הרמב"ם, ואם הייתה כוונת האחרונים המתרצים דמרן באמת פליג על הרמב"ם, כגון שמחלק אם המנהג אין לו עיקר או יש לו (התירוץ השני ע"פ תוס' רי"ד) וכו', א"כ זה תימה גדולה. דאתי מרן דלא כחד. לא כר"ת ולא כרמב"ם, ודוחק רב שיעשה פשרה מדעת עצמו ואינו כאף דעה, ואין דרכו של מרן כן, ובפרט בענייני ברכות, ואף שמצאנו שכן סבר אחד הראשונים בהו"א (הרי"ד), מ"מ כל כי האי היה על מרן לפרש דבריו ולא לסתום דבריו, ומדלא אמר בהדיא דסבר כהרי"ד או כתירוץ אחר, אלמא לא ס"ל לחלק כן, וה"ה בענין תירוץ א' וג', שקשה מאד לומר שמרן פליג ע"ד הרמב"ם, ואתי דלא כחד, ודו"ק.

ואח"כ ראיתי ביבי"א (ח"ז שם סוף אות ד') שכתב כן, שמרן עצמו יסבור כן, וזה קשה מאד לענ"ד הקלושה, כמבואר.

ביאור דעת מרן כפי הנראה לענ"ד

ואחר העיון בכ"ז נראה לענ"ד לתרץ ולידון בדבר חדש.

תחילה נשוב לדקדק בדברי מרן הב"י והשו"ע בהלכות ר"ח (תכ"ב). מרן בב"י שם אחר שהביא דעות הראשונים אם לברך על הלל דר"ח, הביא דעת הר"ן והרא"ש שכתבו

תסג

סימן כא – ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

שבכיוצא בזה אמרו "אם הלכה רופפת בידך, ראה היאך הציבור נוהגים ונהוג כן" (ירושלמי פאה פ"ז ה"ה) והמנהג הוא שמברכין על ההלל, והרב המגיד כתב ומנהגנו שציבור מברכין עליו ויחיד אומרו בלא ברכה" עכ"ל מרן הב"י, ומוכח מכאן שהעיקר בכל הענין הזה הוא מה הציבור נוהג, ומי שלא יעיין בשו"ע יחשוב שמרן מסכים והולך עם הרא"ש והר"ן לברך, שכך נהגו. או לפחות שציבור יברך, כסברת ה"ה שהביא הב"י בסוף, שהעיד שכך נהגו (כדעת הרי"ף). כיון שהכל הולך אחר המנהג.

ובשו"ע הביא מרן דעת הרמב"ם וכתב עליה "וכן נוהגין בכל מלכות ארץ ישראל וסביבותיה" עכ"ל. נראה לומר שמרן התבונן וחקר אחר מנהג מקומו, וראה שהעולם לא נהג לברך, לכן כתב "וכן נוהגין" ר"ל, "פוק חזי מאי עמא דבר" ונהג כן, ולא שמרן בא להכריע בשאלה העקרונית, במחלוקת ר"ת והרמב"ם אם צריך לברך על מנהג או לא. אלא מרן רק כותב מה שראות עיניו, שבא"י נהגו שלא לברך, ואה"נ אם באמת היה המנהג לברך על הלל בר"ח בימי מרן (בציבור כרי"ף, או אפילו ביחיד כר"ת), היה מרן ג"כ אומר "וכן נוהגין" לברך. כי מרן כלל לא נחית להכריע בגוף מחלוקת ר"ת והרמב"ם.

וא"ת א"כ מ"ט באמת מרן לא הכריע בגוף מחלוקת זו. נ"ל, כי ג' עמודי הוראה נחלקו בדין זה. שהרמב"ם סבר שאין מברכין על מנהג, והרא"ש סבר כר"ת דמברכין על מנהג, ובדעת הרי"ף יש להסתפק ולא מוכחא כ"כ דעתו. לכן היה קשה למרן להכריע בגוף מחלוקת זו. (ע' היטב במש"כ מרן בהקדמתו לספרו ב"י, והבן).

ולפי דרכנו כל דברי מרן מיושבים כמין חומר. מרן יכול להביא בהלכות חנוכה סברת הריב"ש לברך על נ"ח כמו שמברכין על הלל דר"ח ולא להעיר ע"ד כלום. כי מרן מעולם לא הכריע כרמב"ם דלא כריב"ש (ור"ת), ולכן אין לו מה להעיר ע"ד הריב"ש, ויותר מזה, בנ"ח בביה"כ ראה מרן שבמקומו בא"י נהגו לברך עליו, לכן הביא דברי הריב"ש בשתיקה, ודווקא כסברתו פסק בשו"ע (ודלא כסברת הכל בו, כנ"ל), כי כך נהגו במקומו.

ולכן גם כתב מרן (בסימן תפ"ז) לברך על הלל דלילי פסחים. כי כך נהגו במקומו.

וכעת גם מובן מה שפסק מרן באו"ח (סימן תרס"ח) להוציא ס"ת שלישי ולברך עליו. כי כך נהגו, והעיקר בכל ענין זה הוא "צא וראה היאך הציבור נוהגין", ויצא מרן וראה, שבנ"ח, ובהלל דלילי פסחים, ובס"ת שלישי של שמיני עצרת נוהגין לברך. אך בהלל דר"ח לא נוהגין לברך, לכך אין לברך.

אלא שיש להקשות על דברי קושיא אחת, והיא, מדוע כך נהגו במקומו של מרן. כלומר, ה"עולם" שנהג לא לברך על הלל דר"ח, וכן לברך על נר חנוכה, מה סבר ה"עולם" הזה

דברי עני – הלכות ברכות

ביסוד מחלוקת ר"ת והרמב"ם. לכאורה מנהג העולם סותר את עצמו, והיא קושיא נכונה מאד.

אבל אחר הבחינה נראה דלק"מ. דבאמת "העולם" סבר כר"ת דמברכין על מנהג, אך דווקא מנהג חשוב מאד. דהיינו פרסום הנס, וכמו שביארו הגר"א והאחרונים הנ"ל. אך מנהג שאינו חשוב כ"כ, דהיינו אמירת הלל בר"ח אין מברכין עליו, דומיא דחבטת ערבה, דומיא דטבילה בערב יום הכיפורים דאף לר"ת אין לברך עליה, על ר"א ש ביומא (פ"ה סי' כ"ד), וע"ע ברא"ש בקידושין (פ"א סי' מ"א), וברא"ש במסכת בכורות (פ"ה סי' ה').

וא"ת לפי"ז איך מברכין על הלל דלילי פסחים, ע"כ ג"כ דסברינן שהוא משום פרסום הנס הגדול והמיוחד של "יציאת מצרים". משא"כ הלל דר"ח אינו חשוב כ"כ. תדע, דהלל דלילי פסחים (של הגדה מיתה) ודאי הוי הלל שלם לכו"ע. אך הלל של ר"ח לכו"ע, היינו אף לנוהגין לברך עליו, ודאי לא אומרים הלל שלם, כמפורש בש"ס בתענית שם, וע"כ היינו טעמא, משום דאין הלל דר"ח חשוב כהלל דלילי פסחים, ודו"ק. ואח"ז מצאתי לרבינו החת"ס בתשובה (או"ח נ"א ד"ה ובאליה) שכתב וז"ל "דהלל משמע דוקא ביום (ספ"ב דמגלה, כ' ע"ב) מדכתיב ממזרח שמש עד מבואו, וזה היום עשה ה' ע"ש, אלא דצריך יישוב הלל דליל פסח, דמה שאומרים מיושב כבר כתב ב"י (או"ח סוף סי' תכ"ב), אבל אי נימא דלילה לאו זמן הלל הוא, א"כ תיקשי מליל פסח, וצ"ל דוקא הלל שקורין בכל יו"ט ויום גאולה שתיקנו לומר לכשיגאלו כדאיתא בפסחים (קי"ז ע"א) בהאי אמרינן ממזרח שמש עד מבואו ולא בלילה, כי כך תיקנו, אבל בליל פסח שהיא שעת הנס ממש על זה נאמר השיר יהיה לכם כליל התקדש חג, ועיין היטב לשון רש"י פסחים" (צ"ה ע"ב ד"ה כליל) עכ"ל. הרי שמחלק בין הלל דלילי פסחים לשאר הלל, וזה סיוע שיש בו ממש לדברינו.

והאמת אגיד דאף אני מרגיש בחידוש ביאור זה. דיוצא לפי"ד שמרן "עומד מן הצד" ומסכם מנהגים בלבד ולא מכריע הלכה, וזה דוחק קצת. אך לא הוי דוחק רב כ"כ, כי מצאנו למרן שמביא מנהגים ולא מכריע הלכה, וההכרח (שבתירוצנו שמדויק להפליא בלשון מרן) לא יגונה.

ויש להעיר עוד ממה שפסק מרן באו"ח (סי' תר"י) עפ"ד הירושלמי, שמדליקין נר ביום הכפורים במקום שנהגו, ומשמע בפשוטו שיברך, וכן המנהג פשוט, ואכמ"ל, רק קושיא זו תתורץ לענ"ד ע"פ מש"כ בדעת הרמב"ם לעיל, שהירושלמי ס"ל שחכמים תקנו כן וכו', ולא הוי מנהג אלא תקנה, ובזה נחלקו המנהגים, האם היתה תקנה או לא, ומקום שנהגו ס"ל שהיתה תקנה, ולכן אין זה שייך לנידון ברכה על מנהג, וזה ברור. ואח"ז מצאתי כעין יסוד זה באריכות בחזו"ע י"נ (עמ' רנ"ו והלאה), ותאזרני שמחה, וע"ע

תסה

סימן כא – ביאור דעת מרן השו"ע בענין ברכה על מנהג

בספר דברי שלום ואמת (ח"א עמ' קצ"א והלאה, ובפרט בעמ' ר"א והלאה), וי"ל ע"ד באורך, ואכמ"ל.

ואחר זמן מצאתי את שאהבה נפשי, עי' מה שהאריך בענין זה הגאון ר' משה כלפון הכהן זצ"ל, בשו"ת שואל ונשאל (ח"ב סי' כ"ט), וגם הוא כתב בהדיא שמרן בהלכות ר"ח לא הכריע לדינא כרמב"ם דאין מברכין על מנהג. אלא העיקר כדמשמע בב"י, שכל מקום ומקום ומנהגו, עיי"ש.

וכן הראוני שכ"כ ממש כיוצ"ב בדעת הב"י בשו"ת יחזקאל דעת (חזן, ח"א או"ח סי' י"ט ד"ה והנה), וגם שם מסיק שבחז"ל במקום שנהגו ימשיכו במנהגם, ורק כאן בא"י המנהג לא לברך, עיי"ש בסוף התשובה, ותאזרני שמחה רבה, ששני נביאים מתנבאים בסגנון אחד כמו שהעלינו בס"ד בדעת מרן, וידע הקורא הנכבד, שת"ח רבים הסכימו עימנו בביאור מרן זיע"א בדרך זו, שהיא אמיתית ונכונה.

דעת הגאון הנאמ"ן שליט"א ומה שיש להעיר בדבריו

ובחודש אלול התש"ע שלחנו הסוגיא הזו לגאון הנאמ"ן הרב מאיר מאזוז שליט"א, וכתב לנו בכ"י הטהור ביאור דעת מרן לדעתו הרמה, וז"ל "בס"ד, כ' באלול התש"ע, ולי נראה דנר חנוכה בבית הכנסת שאני, כי בימי הראשונים מפחד הגוים היו מדליקין נר חנוכה בבתי סגורים ונתבטל ענין פרסומי ניסא, ולכן תיקנו הראשונים ע"פ חז"ל (הרב עצמו הדגיש תיבות אלו, וגם ההדגשה לקמן ממנו. ד.א.) להדליק בבית הכנסת ולברך שיהא לפחות פרסומי ניסא פורתא בבית הכנסת (וה"ה באולמות הגדולים היום, עיין יביע אומר ח"ז סוף סימן נ"ז, והיינו טעמא שאין כולם באים לביהכ"נ בעוה"ר). משא"כ לברך על הלל בא"י, שמנהג מקדם קדמתה כדעת הרמב"ם שלא לברך יש כאן חשש ברכה לבטלה, וזהו פשט המשנה במגילה (דף כ"א ע"א) מקום שנהגו שלא לברך לא יברך" עכ"ל. וסיים שם "אם יש לך מה לענות, תביא דברי במילואים ותענה מה שתרצה, אך לא תחזור אלי כי אין הפנאי מסכים" עכ"ל.

ודברי הרב שליט"א חביבים עלי מאד, וברשותו דמר אחר המחילה אעיר מה שיש לנו להעיר בעניונו. הנה הדברים שכתב הרב שליט"א בסו"ד ברורים וישרים, שאחר שכאן בא"י המנהג הקדמון היה לא לברך, ממילא כל הבא למקום שנהגו לא לברך, עליו להתנהג כפי המקום שאליו הגיע כידוע, וראיתו מהמשנה במגילה ברורה וישרה. רק יש להעיר, שאחר שמנהג אחינו האשכנזים בעשרות השנים האחרונות (לפחות) לברך גם כאן בא"י על הלל בר"ח, לכאורה כבר א"א לומר שמנהג א"י (כיום) הוא לא לברך, וממילא מי שנהג לברך בחז"ל (כגון חכמי מרוקו) יוכל להמשיך במנהגו, וצ"ע.

דברי עני – הלכות ברכות

אולם מש"כ בתחילת דבריו לישיב הסתירה בדעת מרן בדין נר חנוכה בבית הכנסת, זה לא הבנתי. הרב כתב "ולכן תיקנו הראשונים ע"פ חז"ל להדליק בבית הכנסת", הנה מלבד מה שהוכחנו מדברי הב"י שפסק בשו"ע כטעם הריב"ש, והריב"ש בפירושו כתב שכל טעמו הוא כיון שהעיקר כדעת ר"ת שמברכין על מנהג ודלא כרמב"ם, א"כ הסתירה עדיין קיימת בדעת מרן, שלדעת הרב שליט"א פסק כדעת הרמב"ם בענין ברכה על מנהג, ויתר על כן, אפילו אם נאמר שמרן אינו פוסק כדעת הריב"ש, וטעמו של מרן כמש"כ הרב שליט"א שזו תקנה מיוחדת כדי לשמר את הפרסומי ניסא, לא אוכל להבין דברי הרב שליט"א כלל, מה הפירוש "תיקנו הראשונים ע"פ חז"ל" ע"פ איזה חז"ל יש כח לתקן ברכה במקום שחז"ל לא תיקנו לברך. מאין ראה הרב ראייה בחז"ל שיש כח לראשונים לתקן ברכה במקום שהתנאים לא תיקנו בהדיא לברך. זו פליאה גדולה מבינתי, וה' יאיר עיני להבין דברי הרב. (וחבל שהרב שליט"א אין זמנו בידו להשיב על דברי ולבאר דבריו, מפני העומס הרב שמוטל על שכמו, השי"ת יתמיד בריאותו ויגבר כוחו ותורתו).

הנ"מ והעולה למעשה מכל האמור

ולפי דברינו יוצאות כמה נ"מ חשובות לענין הלכה. דלא רק שהשומע ברכת הלל בר"ח, (וכל ברכה אחרת על מנהג, כגון ברכה על מגילת רות, כמנהג אחינו האשכנזים יצ"ו וכדו'), ודאי יענה אחריו אמן. אחר שלמרן אין כאן כל ברכה לבטלה. אלא יתר על כן, אף המברך בעצמו על הלל דר"ח מפני שכך נהגו אבותיו ורבותיו, כגון מנהג חכמי מרוקו, יש לו על מה שיסמוך, **אחר שלענ"ד מרן מדינא לא פסק שאין לברך על מנהג** וכנ"ל. אולם כאן בא"י המנהג לא לברך כידוע, ולכן אין להם לברך כאן כפשט המשנה במגילה, כן העיר לנו הגאון הנאמ"ן שליט"א.

אולם, מאחר שדברינו הם שלא כדעת מרן הראש"ל שליט"א, לכן לא רציתי להאריך בזה.

ולענין מעשה ודאי בטלה "דעתינו" הקלושה מאד מפני מי שגדול אלפי מונים הוא ניהו מרן גדול הדור הראש"ל שליט"א, וכל מש"כ כאן הוא להתלמד לפניו, ועח"ל.

